

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.

Coll. No. 568

Title Anumana Lihiti

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 368 Subject : Nyāya

Title : Anumāna dīdhiti

Author : Bhattacharya ^{Siromani} Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 9.8" by 4.3" Extent : 61 to 84 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : Begins abruptly.

विनिर्ज

प्रति

विनिर्जगत्तु देवताः साध्यतावदेदं रूपेण साध्यवत्ता प्रतीतेरनुपयोगिनो व्यतिरेकदाहरणदेः कथमनन्ता
रुद्रादिदेवताः कथं ननु अन्यथापि विद्वान्तरत्नादिकमेवानन्यगतिरुक्तया ज्ञेयतावदेदं कथं ननु ॥ अन्यतरत्वेन
तादृशपरामर्शो भवितुमिच्छति ॥ ५॥ उच्यते ननु पूर्वादिप्रतिष्ठादिपुंश्चकसंभूदायत्तं न्यायत्वं प्रतिष्ठादि
त्वादि कं पुनरुदासीनतावत्तावत्तयायांतर्गतत्वं न्यमेवात्रोपादेयमिति नान्यथा ॥ साध्यदिविज्ञेयनियंत्रिताश्च
तिरुद्रादयो वाच्यारतिर्न साध्यदि ॥ प्रतिष्ठासंभूदायेति न्यायिः व्याप्योपेक्षसाध्यादेरनुगमादननुगमान्यापादेरपी
यत्तदुक्तत्वेन प्रतिष्ठागमनयोः रुद्रादुरणनयवांतरयोश्च न संभूये कार्यप्रतिपादनत्वं प्रागेव नुपचानामवयवा
नां परं प्रतिष्ठाहेतुः कथं ननु पुनर्यनिगमनयोः एकवाक्यतायैव हास्तविशिष्टे कार्यप्रतिपत्तिपरतामात्रेण
तादृशपरामर्शप्रयोक्तृत्वं न यदि तद्विषयतत्तदा कार्यसाधोपस्थापकतया तदोदाहरणोपनयोरेव तत्सर्ववस्थति ॥ सा
अथ ननु कृत्यमात्रेण ततो को वद्विमान् पर्वतो वद्विमान् कुतो धूमवत्त्वादित्यादेरपि तथात्वं न्यायिदं समाहितं ॥
अथ यत्तु न्यायान्तर्गतत्वेति प्रतिष्ठाद्यन्यतमत्वं प्रतिष्ठाद्यपटकेत्वेति उभयपटकभोगद्वयोपेक्षितत्वं नोक्तं
यः उभयं प्रतिष्ठाहेतुः हेतुदाहरणः उदाहरणोपनयोः उपनयनिगमनेति विशिष्टवक्तव्यं प्रतिष्ठादिप्रतिपा
द्यतन्निर्दिष्टावधिषयकज्ञानपंचकान्यतमज्ञानजननूजाक्यत्वं ननु मित्यपि नोच्यते तस्यैवेति तथा च तादृशता

तैसाधकाभावरतिभावः बाधकमप्याह भव्यथेति न्यायस्य कानेपंचापयनस्य चानुपचयि आदिज्ञेयचिन्मादि
 एकेकस्य एकेकज्ञानयद्वितिसंकरस्यर्थः ॥ तत्र तत्र भिन्नभिन्नज्ञानिकस्यनेचसुतरामानाभावरतिभावः ॥ केचिन्नुप
 दिवानुगतकारणमनरे एापि नाहृज्जातिसंभनरुदकदाचित्प्रतिज्ञादिज्ञेयपि हेत्वादिज्ञेयचिन्तिः हेत्वादि
 ज्ञेयप्रतिज्ञादिज्ञेयज्ञातिः स्यादितिसंकरस्यर्थः ॥ एवंचसर्वेषां सर्वज्ञानीयत्वमेकज्ञानीयत्वं च स्यादित्यपि हेत्वा
 मिहाहुः साध्यनिर्देशः प्रतिकेति सूत्रं साध्यो विधेयधर्माविशिष्टो धर्मा नृथानेपक्षनावदेकपर्वतत्वादिविशिष्टसा
 ध्यातवदकवद्विज्ञादिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनकोन्यायामयवद्विपयवसितार्थः ॥ उदाहरणं साध्यतावदेकवद्विज्ञादि
 विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानेनपक्षनावदेकविशिष्टे उपनयात्रपक्षनावदेकविशिष्टेनसाध्यतावदेकविशिष्टवैशिष्ट्य
~~प्रज्ञानमिति तयोर्दुदासः ॥ किंचित्स्यादिप्रज्ञानन्यायैर्नवाक्यवादाणां यस्यतः ॥~~
 प्रज्ञानन्यायानयत्तपर्यवसितार्थः ॥ उदेवेति प्रकृतस्यर्थः ॥ नोद्वेसाध्यकन्यायोपनयस्यवद्विज्ञाधूमसाध्य
 का नमित्यस्य नृनानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकस्यवारणाय प्रकृतद्वयं तथा न्याहृतासाध्यपक्षकन्यायानय
 नृनताहृतासाध्यपक्षकानुमित्यनृनानतिरिक्तविषयकत्रगद्वेज्ञान जनकस्य हेतोर्वारणाय अन्युनेकिनिग
 मनैवारणाय अत्रतिरिक्तेति यद्यपि निगमने साक्षात्पक्षवाचकपदेन नृयते तथापि नृनताभंगाय उपनयस्याय
 मादिपक्षानुषंगान्नथानोध्यं इत्थमेव प्रसक्तमिति प्रसक्तिनिगमनं च स्यादिना निरोकरिष्यते तदर्थं निगम

ज्ञानजनकत्वं पर्यवसितार्थः धूमादाजो नानपर्वतो न ज्ञानधूमादित्यादावने नहि ६
 निरिक्तनिषयः ३

५३५

(एधिनी २)

५३

लो

नम नृनानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकसंज्ञानपदामत्राहेतुः येन निरुक्तन्यायावयवत्वरूपं प्रतिज्ञात्वं तदपि न्यायुपादभ
 वापि नादेष्टव्यं हेतुपि नृविशिष्टहेतुसंबंधस्यवानो धकृतयातस्थानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वादिति यन्तुं पृथि
 वीतिरनृनमिदं एधिनीलादित्यादौ य एधिनीतरे योमिद्यतेतन्त एधिनीकदाहरणवारणायनदिति ननु बनेन
 एधिनीमिनरभेदस्याविषयीकरणात् तास्यार्थप्रमेणादृशवोधजनकत्वस्थानिप्रसक्तत्वात् नचतावताप्यपुदा
 हृतासाध्यनृनसंभनोयन्तेत्यादेत्यानन्ययात् यदि च निगमनेनायमादिपदं निविज्ञाने वाक्ये कवाक्यतयेववि
 शिष्टताभावेति भाव्यते तदा हेतोसाध्यसामानाधिकरण्याभावे सामान्यतः पक्षेपि साध्यवत्ताभावात् पक्षे हेतु
 व्यापकत्वात् यस्यामानाधिकरण्याविशिष्टहेतुमत्तावोधकस्योपनयस्य यत्र पक्षसाध्योक्तादेयेण दृष्टान्तहेतु च
 साध्योपनयसाक्षादृशसिद्धाधिविषयानेप्रयोगस्तत्रोदोहरणोपनययोर्धवापर्वतत्वाद्यनयेन साध्यसिद्धे
 देशप्राप्त्या एतस्य वतत्वादिना दृष्टान्तस्योपन्यासः तत्रोदाहरणस्य वासयंतस्य वा भवयवाधकन्यायातगतत्वर
 तयो हेतुसंभनं चायमादिनिगमनान्तस्य च भागस्य वारणाय नृयद्यपि सर्वमभिधेयं प्रमेयमित्यादौ अर्थेतिरिक्ताप्रसिद्धिः तव
 कोद्यप्रसिद्धाप्रमेयं नवेति विप्रतिपत्तेः संज्ञास्य वायोगान्नतादृशीप्रतिज्ञा प्रकृतज्ञानानुमिति विषयसमस्या
 यास्तविषयकत्वं प्रकृतानुमितिप्रकारतासमस्याप्रकारताकृतं वा न नृनानतिरिक्तविषयकं नृनयमिति वाच्यं ॥

प

माद

तं

तादृशान्वयेऽनुरागपरिचयेऽप्युक्तं ह्यनुपादेयं अनुमितिः सा हि ज्ञानं कान्तं न्यायान्वयवार्थकं निगमनवारणाय सा
 ध्याविषये सा हि साध्याविषयत्वं प्रहेतुहेतुतावच्छेदकान्वितं हेतुविशिष्टं हेतुत्वविषयतावच्छिन्नं न पूर्वोपदिशितं सा
 ध्याविषयता साधारणप्रकृतपक्षविशेषणत्वेन नानेन पूर्वोपदिशितं हेतुना न्यायिह दंडं दंडाज्ज्ञानं दंडसंयोगाज्ज्ञानं न्यायत्वा
 न् अभवन् धूमादालोकावनादं धनभूयत्वादिसादोव्यतिरेकः पुनरुदाहरणस्य हेतुत्वपक्षके साध्यान्वितत्वाविरोधक इ
 दं पदत्राडितं उपनयस्य च वारणाय हेतुविभक्तिमदिति तदर्थं प्रकृतसाध्यान्वयबोधसामान्योपस्थितिज्ञानक इ
 तु विभक्तिमत्त्वं हेतुनिसंपात्तायातं यदि च पर्वतपर्वतमिन्नतत्प्रकारकज्ञानस्य विशेषतया भावस्य साध्यान्वयहेतु
 त्वं साध्याविषयता न्यायप्रयोगस्तत्र यथा तादृशज्ञानाभावो हेतुत्वमिति दृष्टान्तत्राडितं व्यतिरेकपुदाहरणं
 ति न्यायिकं च ते तदावयवानुरोपास्यपितार्थान्वितत्वाविरोधकं विभक्तिमत्त्वं न न ॥ उदाहरणान्यत्वेन वा विशेष
 एविकं केचिन्नुसाध्याविषयपीडनकृतानियतहेतुविभक्तिमत्त्वनियतावयवतो न केदं त्वं समुदित उक्त एवार्थ इत्याहुः ॥
 तत्रियं हेतुत्वप्रतिपादकेति विभक्त्यर्थं हेतुत्वविशेषकान्यवयवोपज्ञानकन्यायावयवत्वमित्यर्थः ॥ हेतुत्वप्रमेयमि
 त्यादिप्रतिज्ञावारणाय विभक्त्यर्थेति तस्मादिदं तरेभ्यो भिद्यत इति निगमनवारणाय हेतुत्वविशेषकान्वितं ॥
 प्रमेयं दंडाद्विधूमादिसादिकान्वयप्रतिज्ञा तदवच्छेदकतदात्मनश्च तद्वर्तमानायापकत्वायोगात् तस्य प्रादोयविरोधाच्चाते

६५१६२१५
 प्रवारणाय
 ननत्रयनिगमनेन निव्याप्तिरिति भावः ॥ उदाहरणेति ॥ क्वचिद्विज्ञानासु सादोपयोग्यतासत्त्वान्नायामिः अनुक्तोदाहर
 णस्य हेतुविशेषतासत्त्वान्नायान्वयवार्थकं उदाहरणं च हेतुत्वान्वयवार्थकं न्यायप्रयोगस्तत्र यथा तादृशज्ञानाभावो हेतुत्वमिति दृष्टान्तत्राडितं व्यतिरेकपुदाहरणं
 हेतुत्वप्रमेयमिति विभक्त्यर्थं हेतुत्वविशेषकान्यवयवोपज्ञानकन्यायावयवत्वमित्यर्थः ॥ हेतुत्वप्रमेयमि
 त्यादिप्रतिज्ञावारणाय विभक्त्यर्थेति तस्मादिदं तरेभ्यो भिद्यत इति निगमनवारणाय हेतुत्वविशेषकान्वितं ॥
 प्रमेयं दंडाद्विधूमादिसादिकान्वयप्रतिज्ञा तदवच्छेदकतदात्मनश्च तद्वर्तमानायापकत्वायोगात् तस्य प्रादोयविरोधाच्चाते
 ननत्रयनिगमनेन निव्याप्तिरिति भावः ॥ उदाहरणेति ॥ क्वचिद्विज्ञानासु सादोपयोग्यतासत्त्वान्नायामिः अनुक्तोदाहर
 णस्य हेतुविशेषतासत्त्वान्नायान्वयवार्थकं उदाहरणं च हेतुत्वान्वयवार्थकं न्यायप्रयोगस्तत्र यथा तादृशज्ञानाभावो हेतुत्वमिति दृष्टान्तत्राडितं व्यतिरेकपुदाहरणं
 हेतुत्वप्रमेयमिति विभक्त्यर्थं हेतुत्वविशेषकान्यवयवोपज्ञानकन्यायावयवत्वमित्यर्थः ॥ हेतुत्वप्रमेयमि
 त्यादिप्रतिज्ञावारणाय विभक्त्यर्थेति तस्मादिदं तरेभ्यो भिद्यत इति निगमनवारणाय हेतुत्वविशेषकान्वितं ॥
 प्रमेयं दंडाद्विधूमादिसादिकान्वयप्रतिज्ञा तदवच्छेदकतदात्मनश्च तद्वर्तमानायापकत्वायोगात् तस्य प्रादोयविरोधाच्चाते

गोपनयत्तं भनयनार्थविशेषकस्वार्थनोपपन्नक-याभावयत्तं निगमनसं। हेतुर्धनप्रतिपक्षार्थविशेषणत्वेनान्वेति किंतु न
 हेतुदेशार्थविशेषकतायं ॥ २॥ श्री ॥ एतावताप्रबंधेनसपरिकरं हेतुं निरूप्यतत्प्रसंगं नैव निरूप्यते। हेतुदेशार्थविशेषणत्वेनान्वेति किंतु न
 साधनतासाधनरूपं प्रतिजानीते। अथेति। अनुमिति। यथाभूतमिदं हेतुदोषाणां नष्टांतद्वयं हेतुदोषं हेतुनांत
 दं मित्रायेतौ नोपपद्येयसंकरेपीत्यादिनभवति। तत्रानुमितिपदं अनुमितिनिष्कार्यतानिकूपकसंबंधित्वेनानुमिति
 त्कारणत्वात्परसाध्यव्याप्यहेतुमानूपक्षः साध्यवानिस्वकारानुमितिपरं वा। तेनैकत्रहेतौ व्यभिचारादिग्रहेष्य
 स्पेपरामर्शादनुमित्यादेनव्यभिचारात्। व्याप्यादिहानेनान्यथास्मिन्तान् व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्येव न
 कलेपिनश्चतिरिति नदंति। पर्वतो निर्बद्धः भूतो बद्धे रभिधेयत्वं वा प्रमेयत्वं व्यभिचारी तद्विग्रहादनुमितिप्रतिबंधा
 हाधेयत्वं ननु प्रतिबंधकत्वात्विषयव्यभिचारादिघटकसाध्यादेरपि प्रत्येकं हेतुभासनापत्तिः अथ विशिष्टविष
 यकत्वात् प्रतिबंधकं तद्वदकं च न विशिष्टमिति चेत् तर्हि यथा धर्मेति व्यर्थं। भ्रमविषयविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिस्यात्
 येनाहं यदिति। केचित्तु दुष्टानामेव हेतुनामेतानि लक्षणानि। तत्र तृतीयमिव प्रथमपि कथयमानव्यभिचारादेः
 प्रतिबंधकत्वं न भूयस्य तदर्थं तदा दृशभावे प्रतियोगिनो ये व्यभिचारादस्तत्प्रकारक्यथा धर्मेति व्यर्थं। अत्र
 च तत्त्वमित्येव तद्वत्त्वमित्यर्थः ॥ आद्यस्यैव वा दुष्टहेतुदोषाणां तन्मिति प्रादुः किंगमविवक्षितं। यद्विषयत्वेन

प्रतीति

मेषमप्युक्तं
५॥ ५॥

व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्येव न
 साधनतासाधनरूपं प्रतिजानीते
 ५॥ ५॥

अनुमितिः प्रतीतिः प्रतीतिः

मेषमप्युक्तं

बाह्यविशिष्टविषयत्वे। तेनानुमितिप्रतिबंधकपक्षविशेषकभ्रमविषये साध्याभावो दोषाद्वैत्यादिनिष्ठेनान्वेति प्रसंगः अ
 नतिरिक्तत्वं नैव हेतुदोषत्वं। तेनानुमितिप्रतिबंधकपक्षविशेषकभ्रमविषये साध्याभावो दोषाद्वैत्यादिनिष्ठेनान्वेति प्रसंगः अ
 तत्वेन। प्रमेयत्वादिविशिष्टस्य व्यभिचारादोभातिप्रसंगः ॥ एवं च पक्षतावदेदकादिविरहविशिष्टः पक्षः पक्षानिष्ठस्तद्विरहो वा
 साध्याभावो दुष्टसाधनसाधनवहुतिः साध्याभावो वा हेतुदोषः येन हेतुसिद्धेन संबन्धेन तद्वद्विग्रहात्प्रसक्तो हेतुदोषः ॥ ५॥ ५॥
 रोधविशिष्टादृशधर्मवत्तात्तानमनुमितिप्रतिबंधकं तस्य धर्मिणात्तादृशधर्मवत्त्वं हेतुदोषरतिकश्चित्। अथ पर्वतत्वेन पक्ष
 लेबद्धिरेन साध्यत्वे विशिष्टधर्मत्वेन हेतुपर्वतादेः कान्चनमयत्वं विरहो द्रव्येरेव द्रव्यमभूत्त्वं पर्वतस्वमहान्साधनवद्भिर्भूतिरहितं
 वेदस्यैव न च धूमस्य वा न द्रव्यमभूत्त्वं व्यभिचारादिग्रहात्तस्यैव पर्वतीर्यावद्द्रव्यमभूत्त्वं व्यभिचारादोषः न वा तत्संबन्धेन तत्र तस्य हेतुदोषत्वं
 अत्र न द्रव्यमभूत्त्वं तस्यैव न च धूमस्य वा न द्रव्यमभूत्त्वं व्यभिचारादिग्रहात्तस्यैव पर्वतीर्यावद्द्रव्यमभूत्त्वं व्यभिचारादोषः न वा तत्संबन्धेन तत्र तस्य हेतुदोषत्वं
 कश्चिमान् पर्वतादत्र न द्रव्यमभूत्त्वं तस्यैव न च धूमस्य वा न द्रव्यमभूत्त्वं व्यभिचारादिग्रहात्तस्यैव पर्वतीर्यावद्द्रव्यमभूत्त्वं व्यभिचारादोषः न वा तत्संबन्धेन तत्र तस्य हेतुदोषत्वं
 दि। अत्र वदंति। यद्विषयनिष्ठस्य विरोधि विषयता प्रकृतस्तेन ननुमितौ अनाहार्यमानसकाने वा पक्षतावदेदकादिविरहविशिष्टः पक्षः पक्षानिष्ठस्तद्विरहो वा
 साध्याभावो दुष्टसाधनसाधनवहुतिः साध्याभावो वा हेतुदोषः येन हेतुसिद्धेन संबन्धेन तद्वद्विग्रहात्प्रसक्तो हेतुदोषः ॥ ५॥ ५॥
 विशिष्टहेतुमत्तावद्दिगादित्यस्य न द्रव्यमभूत्त्वं व्यभिचारादिग्रहात्तस्यैव पर्वतीर्यावद्द्रव्यमभूत्त्वं व्यभिचारादोषः न वा तत्संबन्धेन तत्र तस्य हेतुदोषत्वं

तेन

५॥ ५॥

क

म

आपनातुमापना-आपनातु-विषयकत नमहं माय

10

१८

व्यायं

५

पंच

5

कांतिश्चात्र नो ध्यतिरेकतश्च बाध्या-नादृशावगाहितुप्रसिद्धिराहार्थीकान् एवाप्येतव्या अनन्यगनिकत्वात्-एवं च वस्तुमात्र
 निश्चयादन्तर्निर्दिष्टविशिष्टेन केन ग्रहेपिनक्षत्रातिः तस्य विरोधविषयत्वात्-एवं साध्यस्य व्याप्यादेर्निश्चयोत्तरं तस्यैवानुमिता
 नविज्ञानसंज्ञानविरोधित्वेति-नादृशपक्षेनादृशासाध्यवैशिष्ट्यनादृशासाध्यनिर्दिष्टविशिष्टनादृशहेतुवैशिष्ट्यनादृशावगाहि
 तेष्वनस्य विषयज्ञानं विरोधित्वे-नादृशज्ञानविरोधित्वं नाहेतुदोषत्वं-ज्ञानविरोधित्वं न द्विषयविषयकग्रहेविरोधित्वं हेतुवि
 षयकत्वं-इदं विधेयरीतिरुत्तरत्र सर्वत्र स्याभिचारलक्षणादावनुसर्तव्येति केचित्-ने-विनुयादृशपक्षकथादृशासाध्यकथाहेतु
 हेतुयोषावतो दोषासंभवनिवृत्तावदन्यान्ते-एवं दोषसूत्रे न ध्येयं न दृष्टं न दृष्टि-हेतुत्वमेव हेतुभासत्वं स्यादिति चेन्न एना
 न्योन्याभावरतिनवैयर्थ्यं-इदं विधेयदोषोक्तत्वं संभवसूत्राभिप्रायेण-व्याभिचारोदःसाध्योदभेदनिर्णयं प्रवृत्त्यात्-इदं
 भेदमात्रस्याङ्गि-विकृतत्वात् इत्याहुः-स्यादेतन्-इदं नित्य-इदं नित्य-इत्यादित्रासाधारणो-व्याप्तिः सर्वसाध्यवद्यावृत्तेस्तत्रासं
 ध्यात्-एवं इदं नित्यं न कत्वा-इत्यस्य सत्यनिपक्षे नित्यत्वं व्याप्यादयमव्यतिरिक्तत्वात्-अपि पक्षस्य तद्वत्त्वविरहादित्याशङ्कं
 तत्त्व-इत्यनेन निरस्यति-इदं विरोधित्वे-हेतुः सङ्केतो-असाधारणः पक्षमात्रवृत्तिः-संनिपक्षो विरोधविषयमर्शो
 यस्तस्य-साध्यातयोदं विरोधित्वे हेतुसर्वसाध्यव्यावृत्तत्वे पक्षोपाभावाव्याप्यवत्त्वस्यावृत्तदृशायां आभासत्वात्-अनुमित्यनुक्त
 त्वात्-त-इदं हेतुदोषसाध्यवद्यावृत्तत्वादिपुद्गलः-प्रतिबंधकत्वं न तु द्विषयस्य दोषत्वं असत्त्वात्-अन्यथा व्याप्यादित्रमेवानुमिनुदया
 तस्यापि दोषत्वाद्-इति-इत्युपाभावेन व्याप्यवत्त्वमप्यनुमिति-विरोधित्वे विरोध-निर्णय-विरोध-पक्षो न भवेदिति भावः-

प्राचीन संस्कृत
ग्रंथ ३३

۱۱۰۰

[illegible]

सामग्री ६

五

5

५५

वसिष्ठाभ्युपम
वा २ म व म

12-4

विधि
पत्रि

के

तथा हेतुद्वयविषयतादिति नदपि तु संसाध्याभावस्य सक्षयविषयत्वेन साध्याभावस्य सक्षयप्रमातृविषयत्वेन नास्त्यनस्य प्रतिबंधक
त्वंतस्य साध्यवस्यविषयसंभवादिन्यायेः विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबंधकत्वं विशिष्टेन तत्राप्रसिद्धिद्विति नेतृत्वं त्विसर्वत्रस्य
विषयसंसाध्याभावस्याप्यनपक्षः प्रसिद्धः पथाकथं चेत्सर्वेधेन न हतं चातिप्रसक्तं धूमादेरपि ता नदपेता नदप्रयाप्रयित्वा
दिनावा संवधेन मभिन्नादिसत्तात्वाद्वा दृशसंवेधावगतिहेन तानस्य प्रतिबंधकत्वं तेन न हतं च न सर्वत्र प्रतिपक्षिने हेतौ भवति
वक्ष्यित्व हेतौ रिति हतं पल्लवितेन ॥ १॥ ब्रह्मपीति स्थाप्य उवाभावस्य न ह्याप्यकदादेशनिश्चयस्याऽऽत्तप्रत्यक्षाद्वा दृष्टानुद
यात् न चैवं नरः शिरःकपालं च चिं प्राप्य गतादित्यादिनाप्यागमप्रतिरोधः स्यात् तत्रानुकूलतर्काभावेन बलवन्नरागमप्रतिरो
धेन न्यायिनिश्चयानुमिते भवानुसन्नेरिति भावः ॥ यदेत्यभ्यप्रयमात्रं प्रत्यक्षं नुमानैवादिनिश्चयप्रतिबंधकत्वेपि प्रस ७
ज्ञातं प्रतिप्रतिबंधकत्वात् योग्यतादानेनान्यथासिद्धत्वात् तदभावेन तत्र हेतुरिति नेतृत्वमप्यनीतभानविशेषप्रतिन
त्वेन हेतुतायादुर्वारत्वात् यद्यपि लक्षणतः सामान्यमप्रतीतं नतो विशेषजिज्ञासानुदयात् सामान्यलक्षणान्तरमेव विभागोप
क्रमधापिसव्यभिचारपदस्य साधारणमात्रप्रसिद्धतया तन्मात्रस्य लक्ष्यभावं नु ध्यामनेतरे वासिभिरसाधारणदिसा न
धारणलक्षणस्यानियमिः न ह्यारुनस्यैव साध्याप्रतीयेन तत्तद्धारणयलक्ष्यांतरमपि दर्शयितुं सव्यभिचारहीनः कश्चि
यु सामान्यज्ञानाधीनो विभागो न तल्लक्षणप्रत्ययमपेक्षतेऽतः प्रथमं विभागकरणेपि न दोषस्त्याह प्रसक्तिरनुमिति रापत्ति
र्वा तदुपधानमव्यापकं अतिव्यापकं तथाविध्यानिश्चये एव हेतौ अतस्त योग्यतावान्यासा चेतादृशव्याप्तिदिरुपाह

प्रस ७

ने
सु ४

६८

नि
४

३७

वा बल दं साधेति

मभिन्नादिसत्तात्वात् न चैवं नरः शिरःकपालं च चिं प्राप्य गतादित्यादिनाप्यागमप्रतिरोधः स्यात् तत्रानुकूलतर्काभावेन बलवन्नरागमप्रतिरो
धेन न्यायिनिश्चयानुमिते भवानुसन्नेरिति भावः ॥ यदेत्यभ्यप्रयमात्रं प्रत्यक्षं नुमानैवादिनिश्चयप्रतिबंधकत्वेपि प्रस ७
ज्ञातं प्रतिप्रतिबंधकत्वात् योग्यतादानेनान्यथासिद्धत्वात् तदभावेन तत्र हेतुरिति नेतृत्वमप्यनीतभानविशेषप्रतिन
त्वेन हेतुतायादुर्वारत्वात् यद्यपि लक्षणतः सामान्यमप्रतीतं नतो विशेषजिज्ञासानुदयात् सामान्यलक्षणान्तरमेव विभागोप
क्रमधापिसव्यभिचारपदस्य साधारणमात्रप्रसिद्धतया तन्मात्रस्य लक्ष्यभावं नु ध्यामनेतरे वासिभिरसाधारणदिसा न
धारणलक्षणस्यानियमिः न ह्यारुनस्यैव साध्याप्रतीयेन तत्तद्धारणयलक्ष्यांतरमपि दर्शयितुं सव्यभिचारहीनः कश्चि
यु सामान्यज्ञानाधीनो विभागो न तल्लक्षणप्रत्ययमपेक्षतेऽतः प्रथमं विभागकरणेपि न दोषस्त्याह प्रसक्तिरनुमिति रापत्ति
र्वा तदुपधानमव्यापकं अतिव्यापकं तथाविध्यानिश्चये एव हेतौ अतस्त योग्यतावान्यासा चेतादृशव्याप्तिदिरुपाह

म
७

६८

58

वि.

गुणकर्मवृत्तिजानिन्

श्रीरामायण

७५

प्रातरेक

अत्रादिसूत्रेण सर्वत्र साधनसंदेहदशायां न्यायिः एवं सर्वत्रैव हेतुमिति साधनसंदेहदशायां न्यायिः एवं सर्वत्रैव हेतुमिति साधनसंदेहदशायां न्यायिः
 द्विभविंशत्यादयः एवमित्यादिना अस्तिदिरनिश्चयः तानेतापेने स्वायस्त्रुहेतुमिति न्यायिना आवां न्यायिस्त्विति उपपत्तिः
 यत्नादिति अत्रेदं च संदेहमुक्तिसाध्याभावसंदेहेना तन्म सन्नयेन विरोधात् न विषयस्त हेनोः साध्याभावसामानाधिकरण्यात्
 ध्यातव्यं न हेतुमन्ति साध्यावप्रतियोगित्वं नास्त्येव केवलान्वयिस्ताध्याये अतिरेकिसाध्यायेनुसाधारणरूपनयासंदिग्धानेनां नि
 कृत्तपर्यवसितं विश्वविषयकसाधनदभावसंदेहेन कारणीभूतान्वयवतिरेकसहचारग्रहविरहानसंज्ञापसामग्रासाधनदभाव
 वत्तन्निश्चयप्रतिबन्धाद्वा न्यायग्रहेऽज्ञानरूपासिद्धिरेव उपपत्तिरपि न साध्याभावसंदेहोदिना भासः सन्नयेन विरोधिदिति २५
 वनुयामीवियामिग्रहानुकूलसहचारनिश्चयत्वावहितविरोधिस्तत्त्वमर्थविरोधस्तत्संज्ञायसाधारणमन्वयमात्रसह ३५
 चारग्रहं विरुद्धि असाधारणो अतिरेकेति न संहचारग्रहप्रतिरोधेना हवमपमंतरेण लक्षणास्वात्मविनयानदेवरूपं ५५
 उदात्तामाह केवलमिति नाहववित्तपक्षः सदिग्धसाध्याकोमस्याश्रयः सतथातथाचनेनत्वा न्वयिधर्मावहितसाध्यासं
 देहविषयचिन्तितमनुपसंहारित्वं अतिरेकादौ तु केवलान्वयनिर्णयसंदेहविषयतावदेदं नृणां ध्यावन्नानिश्चयसामान्यविरो
 धिनंज्ञायचिन्तितं वातत्वं धर्मिनिर्णयनियन्त्रितस्तत्संदेहोनायधर्मिनिश्चयविरोधीसाध्यासंदेहविषयतया साध्यासिध्द
 तु कुलयापिग्रहोपधिवत्सजाकृतवानाहृणीनसन्नान्वयेहेनो अतिरेकेन दभावस्येति न कश्चिद्विशेषः स्वरूपसत्ता
 दशासंज्ञायविषयेन हेतुमन्तादाह हेनो साध्यासामानाधिकरण्यात्संज्ञापसामग्रीत्वेन तन्निश्चयप्रतिबन्धकसर्वत्रसंज्ञाय

अध्यायः ३५

॥७५॥

अथ

ध्यातव्यं

प्रातःप्रातः

सामान्यनिश्चयप्रतिबन्धकत्वस्य वक्ष्यमाना हेतुमन्ति सर्वत्र साध्याभावसंज्ञाय हेनो साध्यासामानाधिकरण्यात्संज्ञायस्यो न्यायवर्जित
 साध्याभावसंज्ञायसाध्यासामानाधिकरण्यात्साध्याभावोपस्थापनादिति वत्तसर्वत्रसाध्यासंदेहदशायां न्यायिना विदितसाध्यासामानाधिकरण्यात्साध्या
 दहेनत्वेन दभावस्य गृहीतुमज्ञायकत्वात्प्रतियोगित्वं न हेतुविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयस्याभावधीहेतुर्न्यायसहृदवे
 दिनत्वात् अस्त्वत्सन्नयंचित्साध्याहेतुसामानाधिकरण्याभावसंज्ञायहेतुत्वेन वातत्वं न न धापिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया
 हेतुसाध्यासत्वं अन्यथा व्यभिचरिता व्यभिचरितसामानाधिकरण्यात्सामानाधिकरण्यात्साध्यासत्वं न्यायव्यपक्षपक्षमपि
 धर्ममदिसाधनवन्ति साधनादिसाधारणद्वयत्वादिमत्तुहेनो साध्याभासांतस्त्वानुपपत्तिरिति स्येव तस्यावितान ५५
 त्वेव तस्यावितानेन तन्निश्चयविरोधिसंज्ञायसामग्रीत्वात् एवमित्यादिना न्यायकप्रत्यक्षसामग्र्यपि अपि न हेनो साध्या
 भावसंदेहविषयमात्रचिन्तितं दूषणमिति प्राप्तं तत्र अतिरेकेति हेनो नियतविषये एापि संदेहेन संपद्यते दूषकनाबीजसत्वे
 च साधारण्येन दोषाय न वात्रेव निर्भरः कर्तव्यो हेतुभासत्वात्तुपपत्तेरिति सत्तं पल्लुवितेन न्यायिग्रहप्रतिबन्धकत्वसहारे ५५
 कप्रयो नूनत्वेन साधारणादौ नान्येदं हेतुभासत्वं साधारणेन व्यापकत्वात् व्यभिचरितस्य वा साधारणेन सामानाधिकरण्यात् अ
 त्पि न संहारिणो अतिरेक्यामे ग्रहस्य प्रतिरोधात् ॥ अत एव नुविशिष्टसाध्याधनग्रहविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया न्यायिग्र
 हविरोधेन हेतुसंज्ञायविशिष्टान्वयनो अतिरेकतत्त्वनिर्णयः प्रातिस्तिन्नरूपेणोपादायतावदवगाहीग्रहो वा न्यायसाध्याधनयो

हावेरुधिता

॥७५॥ ॥७५॥ ॥७५॥

तादृश्याप्यनदितिपक्षस्य' व्यापनस्यतेदेनान्ययनतिरेकभेदेननव्यामिष्यभिन्नज्ञानानुक्रोपादानेऽन्यस्यासंग्रहेणवक्ष्या
 नेवक्षितत्वात्. साध्यविरोधिनुमितिजनकज्ञानविषयत्वेनतदुपादायतदुपस्थित्यभिधानंनविरोधेननेननासास्यहम
 प्यवति. साध्यस्यसाध्यसिद्धिर्विरोधिन्याःपक्षेनसाध्यवानि साध्यपक्षेतेःसाध्यविरोधिसाध्यवज्ञातानप्रतिबंधकज्ञा
 नविषयोऽप्यसाध्याभावादिमसक्षादिस्तदुपस्थितेर्वाजननयोग्यतासमानयावद्योपस्थित्यातथाविध्याध्यादिनुध्याप्र
 तिपक्षतामप्यस्यतादृशडिगंलमिसर्थः. विरोधिव्याप्यादिविषयत्वंसाध्ययोग्यतागतिन्याअप्यपस्थितेर्प्रामाण्यग्रहे
 रत्यतिपक्षतासंपादकत्वात्कार्यप्रतिरोधातुभावनं. समानत्वंनागदरीताप्राप्ताऽप्यकसाध्यस्थित्योपस्थितपरामर्शकालेन
 त्वेअसतिगदरीताप्राप्ताप्येनापरामर्शसिद्धतिपक्षितव्यवहारविरहान्. यनुप्रामाण्यनिर्णयेनाधिकबलत्वात् नाधक
 त्वेविरोधपरामर्शस्यनारण्यसमानेति. तदस्तत्. व्याभिचारेणप्रामाण्यप्रदस्यानलत्वात्. अन्यत्राप्रामाण्यग्रहानुक
 लंनेनकविदुषागान्बलपदोपसंदानात्रोत्तरपक्षाभावनतदेव्यर्थेत्वंपदोपादानात्रस्वीयडिगंलोपयिन्
 परामर्शालाभादासादेर्नृदासऽविरोधिपरामर्शप्रतिरुद्धकार्यकविशिष्टपरामर्शविषयत्वंतुफलितार्थऽअष्टरीताप्रा
 ण्यकृत्तसंबलितयोग्यतोपादानेतुवाधोपस्थितिसमर्थपरामर्शकालीनसाध्यसिद्धिसमर्थपरामर्शविषयत्वंतत्तंवा ७८
 व्योपनिर्वायंनद्विष्याप्यवान्. नृदासादव्याप्याप्यवांश्रेतिपरामर्शादयवक्षिमान्वक्ष्यभावनव्याप्यावांश्रेयितुमितिः
 नाप्यलिकीनतुसत्यतिपक्षत्वंतदाकार्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेयोऽनुनितविरोधिवोधत्वेननविरोधिपरामर्शोवि

अनुभितिरूपवत् भाववत्परामर्शद्वारान्नकहिभाष्यपरामर्शनिषपत्तायुमेति यास्मि॥

अतएव शिष्यः कथं विरोधि बोधं नयेति कृतं नोक्तानविशेषणं एकस्याग्रमा एव ग्रहे परेणानुमिति न नात्र न
वान्तरं प्रतिपत्तिरुक्तार्थं न प्रतिरुक्तार्थं परामर्शविषयत्वं एकदेशादिः नैव द्वितीयो परामर्शो सादसमये पूर्वोक्त
न नात्र कथं नैव नयेति वाच्यं साधकमानादिनशेन एवमनुमित्युसादसंभवान् स्वपरेति अयं भावः न
भवतः सर्वे एव हेतुभासाः समुद्राद्याः आधिक्यप्रसंगान् परंतु यथाकाममेकः तथाच प्रतिपक्षोद्भावनेपि ना
मात्रेण व्याख्यायाप्यपगम इति प्रतिपत्तिरुक्तेति प्रतिरोधप्रयोजनविरोधिव्याप्यासीत्यर्थः ॥ उभयोरिति परस्परभावाव्या
प्तो विरोधः तदग्रहेन तयोरेकत्र निरूपितनिरूप्यत इति भावः दूषकतेति विरोधिपरामर्शसिद्धेति यमेन परामर्शो नरा
नुसादः तस्यानुमिति विरोधित्वं कल्पयति ननु तेन साध्यमानस्य व्याप्यादिविरहस्य सद्धेतावपि तस्यानुमिति विरो
धार्थः ॥ व्याप्यादिविरहस्तानद्वारा दूषकत्वमाह एकत्रेति वाकारो मास्वापां प्रायमिकान्नपकानुमितिप्रतिरोधेनैव त
त्मुखनिशेधत्वेन तद्वैषयस्याभासे चापोगाच्चेति ननु विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयविरोधी कथं सति दि
ति नयनादि ज्ञानापीतत्वादिभ्रम इत्यन आह नष्टुरादेच्चेति नस्तर्धेः अथ व्याप्तिपक्षधर्मतेयदि बलं कथं तर्हि
देः प्रतिरोधकतया कथायामुपन्यास इत्यन आह प्रत्यक्षादेरिति अत्र हेतुमाह कथायामिति प्रत्यक्षस्वरूपस्तत्रै
कत्वात् विरोधिता कथमात्रस्यानुमित्यविरोधिनात् बोध्याभावव्याप्यवनानिर्णयने वशाद्वादि बोधप्रतिरोधाच्च
राह्यतामयमपि प्रायः एकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकनानाधर्मिकाविरुद्धानां प्रकारकत्वात् सादिवदेकध

[illegible]

निशेष

[illegible]

तन्नालावर्णिन्यपर्वतः गङ्गामानतिवद्वादिब ५

[Faint handwritten Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side.]

~~_____~~